

ประชาสังคมยุคปัจจุบัน Civil society today

พระพิพิธพัชรโดม (อำนวยการ อินทวณโณ)
Phra Phiphit Patcharodom (Amnuai Inthawano)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

ส่วนนี้จะเป็นการสำรวจ นิยาม ความหมาย ของคำว่า “ประชาสังคม” ในสังคมไทยและพัฒนาการ และบริบทการก่อเกิดลักษณะประเภทหรือรูปลักษณะประชาสังคมและบทบาทต่อสังคมการเมืองไทยการปรากฏตัวของสังคม “ภาคประชาสังคม” และ “ภาคประชาชน” เกิดขึ้นเพื่อนำมาใช้ในการอธิบายกลุ่มก้อนของผู้คนที่ไม่ใช่ “ภาครัฐ” หรือภาคราชการและไม่ใช่ “ภาคธุรกิจ” ที่เติบโตในช่วง รัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นต้นมา ดังนั้นในแง่มุมมองทางทฤษฎีการอธิบายผ่านแนวคิดประชาสังคมจึงเป็นการท้าทายต่องานของ Fred W. Riggs เรื่อง “รัฐราชการ” หรือ “อำมาตยาธิปไตย” (Bureaucratic Polity) และข้อจำกัดของตัวแบบภาคีรัฐสังคมแบบเสรี (Liberal Corporatism) โดย อาจารย์อเนกเหล่า ธรรมทัศน์ มองว่าในสังคมไทยมีองค์กรนอกภาครัฐเกิดขึ้นแต่องค์กรที่มีพลังต่อรองและบทบาทในกระบวนการนโยบายสาธารณะก็คือ ภาคธุรกิจ ในขณะที่องค์กร/กลุ่มก้อนอื่นๆถึงแม้จะมีอยู่บ้างก็ตาม แต่ก็มีลักษณะที่เป็นกลุ่มจัดตั้ง และการควบคุมโดยรัฐ งานเขียนที่กล่าวถึง นิยาม ความหมายของประชาสังคม และพัฒนาการประชาสังคมในสังคมไทยมีการสำรวจเอาไว้อย่างกว้างขวางแล้ว เช่น พื้นฐานสำคัญในการเข้าใจนิยามความหมายของคำ “ประชาสังคม” ก็คือมีการใช้ในความหมายที่แตกต่างกันออกไป และมีคุณลักษณะเฉพาะ และพิเศษคือ ประชาสังคมเป็นแนวคิดเชิงยุทธศาสตร์ (strategic concept) นั้นหมายความว่าทำให้ความหมายลักษณะองค์ประกอบของประชาสังคมยุทธวิธีการ ขับเคลื่อนประชาสังคมเพื่อนำมาสู่สังคมการเมืองในอุดมคติอยู่กับประสบการณ์บทเรียนการระบอบปัญหาและสาเหตุที่ผู้คนที่ละกลุ่มก่อนเผชิญอยู่ รวมทั้งแนวทางหรือวิธีการขับเคลื่อนที่เลือกใช้ก็ แตกต่างกันไปด้วย ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่ว่าเราไม่ควรแสวงหาอะไรคือความจริงแท้แน่นอนของคานิยาม “ประชาสังคม” เพราะประชาสังคม (civil society) ในสายตาของคนกลุ่มหนึ่งอาจเป็น “สังคม อนารยะ” (uncivil society) หรือสังคมปีศาจ/เปรต evil (society) ในสายตาของคนอีกกลุ่มหนึ่ง ดังเช่น การมองสมัชชาคนด้วยทัศนคติลบพวกสมัชชาคนจนเป็นพวกชอบใช้กำลังไม่ใช่ปัญญา

คำสำคัญ: ประชาสังคม; ยุคปัจจุบัน

Abstracts

This section explores the definition of "civil society" in Thai society and Development and context, the creation of characteristics, types or characteristics of civil society and their role in Thai political society, social presence "Civil society" and "civil sector" arise to be used to describe groups of people who are not "government" or government, and not "business" that grow during Government General Prem Tinsulanonda onwards, therefore, in the theoretical aspect of explaining through civil society concepts, it is a challenge to Fred W. Riggs's work on "civil service" or "Bureaucratic." Polity and the liberal state model Corporatism by Ajarn Anek Laotamatas views that in Thai society there are non-governmental organizations, but the organization that has the

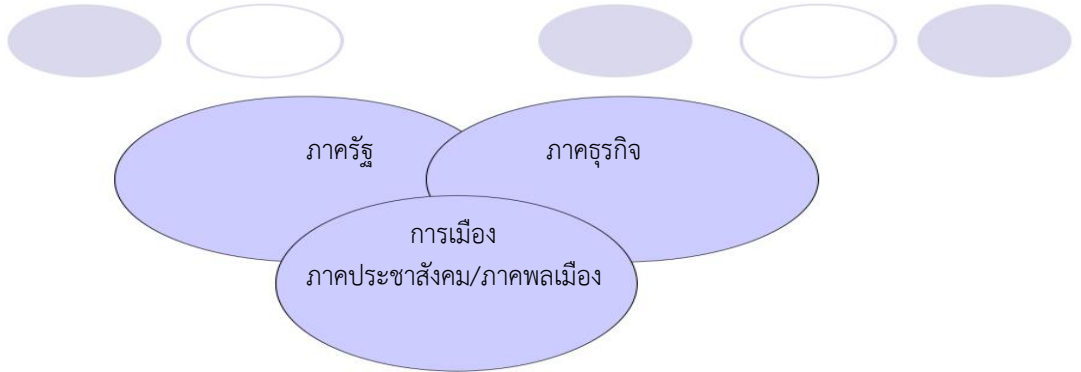
bargaining power and the role in the public policy process is the business sector, while the organizations / groups before others, although there are Live sometimes But has the characteristics of an established group And controlled by the state Written works that describe the definition The meaning of civil society And civil society development in Thai society has been explored extensively, such as An important basis for understanding the definition of "civil society" is that they are used in different meanings. And has a unique and special feature, that civil society is a strategic concept. It means the definition of the characteristics of civil society. Drive civil society to bring to an ideal political society based on experiences, lessons learned, identifying the problems and causes of people in each group before encountering, as well as the methods or methods of driving chosen. Different with The key point is that we should not seek what is the true truth of the definition of "civil society" because civil society, in the eyes of one group of people, may be "uncivil society" or year society. In the eyes of another group of people, for example, looking at the General Assembly with negative views, the Assembly of the Poor is a force, not intelligence.

Keywords: Civil society; Present day

บทนำ

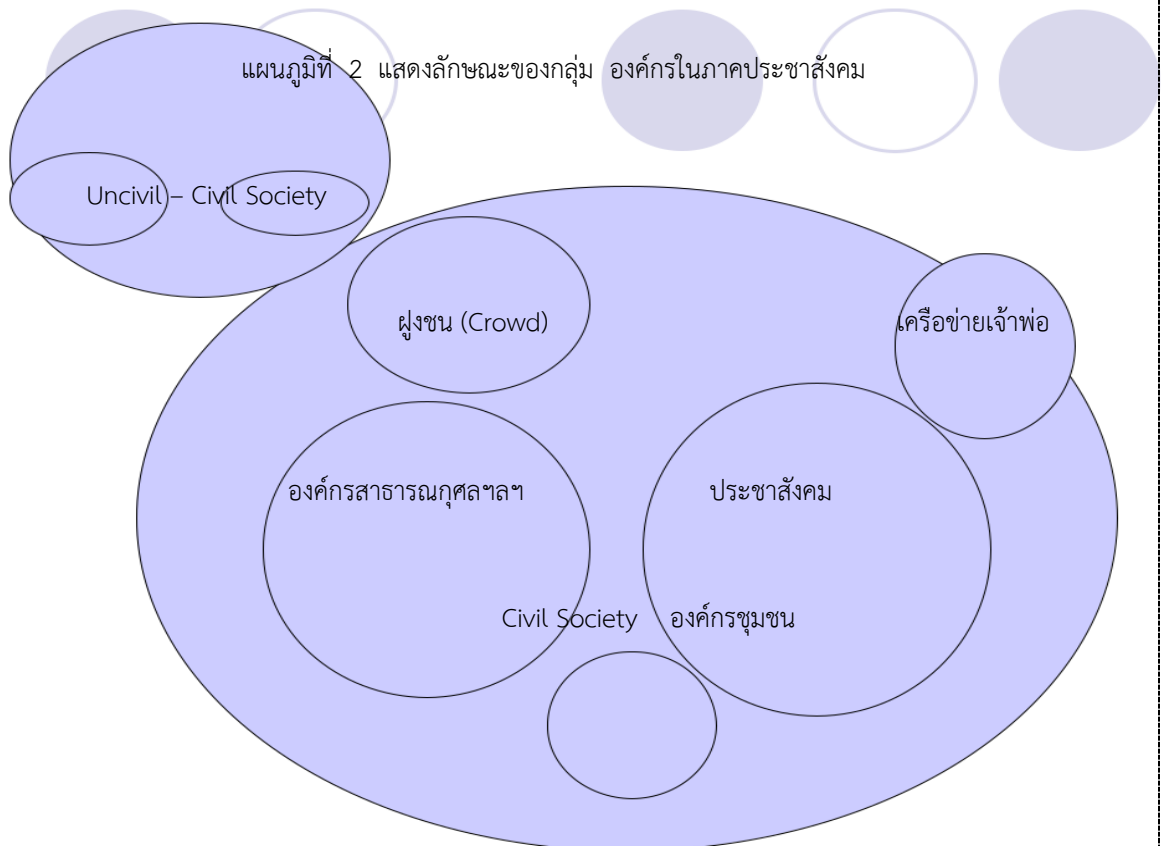
ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่ว่า เราไม่ควรแสวงหาอะไรคือความจริงแท้แน่นอนของคานิยาม “ประชาสังคม” เพราะประชาสังคม (civil society) ในสายตาของคนกลุ่มหนึ่งอาจเป็น “สังคม อนารยะ” (uncivil society) หรือสังคมปีศาจ/ เปรต evil (society) ในสายตาของคนอีกกลุ่มหนึ่ง ดังเช่น การมองสมาชิกคนด้วยทัศนคติลบว่าพวกสมาชิกคนจนเป็นพวกชอบใช้กำลัง ไม่ใช่ปัญญาเป็นการเมืองที่ไม่สร้างสรรค์หรือไม่เน้นการสร้าง ความสมานฉันท์ ในขณะที่ชาวบ้านสมาชิกคนจนก็มีประสบการณ์และทัศนคติอีกแบบว่ากลุ่มพวกตนมีข้อมูล การระบุน สาเหตุปัญหาและความเดือดร้อนอยู่อย่างพร้อมสรรพหากแต่การเคลื่อนไหวด้วยความ “สมานฉันท์” โดยเน้นการส่ง ตัวแทนไปพูดจาแบบปรึกษาหารือแต่เพียงอย่างเดียวผ่านเวทีกลไกในระบบปกติที่รัฐจัดวางไว้กับมักไม่ได้รับความ สนใจ เพราะอำนาจของตนในวงเจรจาไม่เสมอหน้ากัน ดังนั้น การเคลื่อนไหวโดย การชุมนุมประท้วง เพื่อสร้าง กาลังต่อรองจึงเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานที่สุดของประชาสังคมที่ผู้คนไม่มีทรัพยากรทางการเมืองในระบบปกติเช่นนี้ ดังนั้น ในทางตรงกันข้ามจากบทเรียนของขบวนการเคลื่อนไหวแบบสมาชิกคนจน หรือ ชาวบ้านที่เน้นไปใน แนวทาง “การเมืองบนท้องถนน” หรือการใช้วิธีการชุมนุมเดินขบวนประท้วง จึงกลับมองว่า ประชาสังคมแบบ การสร้างเวทีพูดคุยปรึกษาหารือโดยมุ่งการใช้ “ปัญญา” บางทีก็ไม่สอดคล้องกับปัญหาที่กลุ่มตนเผชิญอยู่ เมื่อเป็น ดังนี้จึงควรหาคานิยาม ความหมาย จากบทเรียน ประสบการณ์ผ่านบริบทการทำงานและพิจารณาผ่านบริบทหรือ เงื่อนไข ปัจจัยทางสังคมการเมือง ที่มีความแตกต่างหลากหลายกันออกไป ในแต่ละสังคมอย่างไรก็ดีเราอาจมี กรอบในการนิยามอย่างกว้างๆ เพื่อเข้าใจว่าอะไรคือ ประชาสังคม โดย อาศัยการนิยามของ Larry Diamond ที่เสนอให้มองประชาสังคมว่า คือเวทีแห่งชีวิตทางสังคมที่มีการจัดตั้งขึ้นเอง เป็นเอกเทศจากภาครัฐและนอกภาค การเมือง อันเป็นพื้นที่ซึ่งกลุ่มและผู้กระทำการ ทางสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ ที่หลากหลายมาร่วมกันแสดง ตนเพื่อและเปลี่ยนข่าวสารข้อมูล และความคิด สร้างเอกลักษณ์ความผูกพัน และความเชื่อร่วมโดยมุ่งสู่จุดมุ่งหมาย และพิทักษ์หรือเพิ่มพูนผลประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมของพวกเขา

แผนภูมิที่ 1 แสดงภาคประชาสังคมหรือภาคพลเมือง

เมื่อกล่าวถึง “ประชาสังคม” คุณสมบัติสำคัญประการหนึ่ง คือ ความเกี่ยวข้องกับจุดมุ่งหมาย “สาธารณะ” มากกว่าจุดมุ่งหมาย “ส่วนบุคคล” นั้นหมายความว่าประชาสังคมเป็นเรื่องของชีวิต สาธารณะไม่ใช่กิจกรรมส่วนบุคคล (เช่น ชีวิตในครอบครัวไม่ใช่เรื่องของประชาสังคม) อีกประการ หนึ่งคือ ภาคประชาสังคมออกจากส่วนที่เรียกว่า “สังคมการเมือง” หรือ “ภาคการเมือง” (Political Society) ก็เพราะการเมืองของการขับเคลื่อนประชาสังคม ไม่ได้มุ่งสู่การเข้าไปกุมอำนาจรัฐแต่เป็นการระดมพลังและการแสดงออกซึ่งความหลากหลายของผลประโยชน์ ฯลฯ ที่ไม่ได้อยู่ในพื้นที่การขับเคลื่อนในภาคสังคมการเมือง (เช่น การลงสมัครรับเลือกตั้ง ฯลฯ)

แผนภูมิที่ 2 แสดงลักษณะของกลุ่ม องค์กรในภาคประชาสังคม

กลุ่มผลประโยชน์ ขบวนการทางสังคมกลุ่มผลักดันเครือข่ายทางสังคมการเมืองภาคประชาชน กับประชาสังคมอะไรคือการเมืองภาคประชาชนและภาคประชาชนมีความแตกต่างไปจากภาคประชาสังคมหรือไม่อย่างไรในทัศนะของผู้บรรยายมีความเห็นว่า “ภาคประชาชน” และ “ภาคประชาสังคม” รวมไปถึงคำ “ภาคพลเมือง” เป็นคำที่ใช้ในความหมายเดียวกัน กล่าวคือ ได้ก่อเกิดขึ้นในบริบทซึ่งมีการปรากฏตัวขององค์กรนอกภาครัฐ เข้ามา มีบทบาทในสังคมการเมืองไทยและหรือ กล่าวอีกนัยได้ว่า ภาคประชาชนได้เข้ามาแข่งขันอำนาจกับภาครัฐกิจ และภาครัฐ (ดูแผนภาพที่1) ได้ชี้ให้เห็นว่าการเมืองภาคประชาชนของไทยเกิดขึ้นในบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองที่มีลักษณะสถานะหนึ่งรัฐสองสังคมหรือสภาพความเหลื่อมล้ำในสังคม การเข้าถึงครอบครองทรัพยากร ฯลฯ จนทำให้คนจน คนด้อยอำนาจ ด้อยโอกาส ที่ไม่สามารถเข้าถึง ทรัพยากร ได้โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอาศัยพื้นที่กลไกและช่องทางภายในระบบการเมืองปกติออก เคลื่อนไหวในรูปแบบต่างๆ การเมืองภาคประชาชน จึงเกิดขึ้นเพราะปัญหาและข้อต่างจากดีของ ประชาธิปไตยแบบตัวแทนหรือการเมืองแบบปกติปัญหาการใช้อำนาจรัฐ โดยขาดฉันทานุมติจากประชาชน ปัญหาประชาธิปไตยที่ไร้ประชาธิปไตย นอกจากนี้ เสกสรร ยังให้ความสำคัญกับการปรากฏตัวของรัฐตลาดที่มีผลให้รัฐไทยมีสภาพไร้อธิปไตยในการกำหนดนโยบายสาธารณะ หรือตัดสินใจทางการเมืองบางด้านจึงนิยามการเมืองภาคประชาชนว่าเป็นการเคลื่อนไหวอย่างมี จิตสำนึกทางการเมืองของกลุ่มประชาชนเพื่อลดฐานะการครอบงำ รวมทั้งเพื่อโอนอำนาจบางส่วนมาให้ประชาชนใช้ดูแลชีวิตตนเองโดยตรง ในปฏิกริยาตอบโต้การใช้อำนาจรัฐเพื่อถ่วงดุลอำนาจ การครอบงำของระบบตลาดเสรีในภาคประชาชน และเป็นกระบวนการใช้อำนาจทางตรงของ ประชาชนที่มากไปกว่าการเลือกตั้ง เพื่อเข้าไปสู่กระบวนการทางนโยบายทุกขั้นตอน โดยมีจุดหมายสำคัญคือ ลดระดับการปกครองโดยรัฐจำกัดขอบเขตอำนาจรัฐ ให้สังคมดูแลตนเอง ถ่วงดุลอำนาจรัฐด้วยและชาวสังคมโดยไม่มุ่งยึดอำนาจรัฐ ดังงานเขียนของผู้บรรยาย เรื่อง “การเมืองบนท้องถนน:99 วัน สัมผัสคนจนฯ” ได้ชี้ให้เห็นปรากฏการณ์การเดินทางชุมนุมประท้วงในปี 2538 ที่มีจำนวน 754 ครั้ง และเพิ่มขึ้นเป็น 1,219 ครั้ง ในปี 2546 การเกิดและขยายตัวของเครือข่ายองค์กรชาวบ้าน องค์กรพัฒนา ฯลฯ การเคลื่อนไหวต่อสู้ของสัมผัสคนจนโดยการปักหลักชุมนุม 99 วัน ในปี 2539 ที่หน้าท่าเรือของรัฐบาลในยุครัฐบาล พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ การชุมนุมเคลื่อนไหวคัดค้านการเจรจาไทย – สหรัฐอเมริกา ที่เชียงใหม่เมื่อต้นปี 2549 ซึ่งได้พัฒนาการเคลื่อนไหวต่อสู้ผ่านทั้งการชุมนุมประท้วงการใช้สัญลักษณ์พิธีกรรมต่างๆ ฯลฯ ซึ่งนับเป็นนวัตกรรมด้านเทคนิควิธีการเคลื่อนไหวที่น่าสนใจ หลายประการและมีผลทำให้เกิดผลสะท้อนต่อการกำหนดนโยบายสาธารณะ การติดตามตรวจสอบนโยบายสาธารณะ ฯลฯ ที่รัฐพยายามผูกขาดเพียงผู้เดียว สังคมไทยจึงอาจจะกลายเป็น “สังคมแห่งการเคลื่อนไหว” ที่ผู้คนในสังคมลุกขึ้นมาจัดการกับชีวิตของตนเองมองว่า “ชีวิตส่วนตัว” เกี่ยวข้องกับเรื่อง “สาธารณะ” อย่างกว้างขวางนอกจากนี้ในประเด็นรัฐตลาดที่หยิบยกมาพิจารณาโดยว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญหนึ่งที่น่ามาสู่การปรากฏตัวของการเมืองภาคประชาชน อาจจะเห็นได้จากตัวอย่างกรณีการเคลื่อนไหวคัดค้านการเจรจาการค้าไทย – สหรัฐและการเคลื่อนไหวที่มีลักษณะต่อต้านโลกาภิวัตน์ ที่เริ่มปรากฏตัวให้เห็นมากมาย การปรากฏตัวของเคลื่อนไหวเหล่านี้ได้ทำให้เกิดพื้นที่การเมือง ใหม่ๆ นำมาสู่ความพยายามที่จะอธิบายและทำความเข้าใจของนักวิชาการ ดังเครือข่ายที่สำคัญ คือ เครือข่ายผู้ติดเชื้อ HIV ซึ่งหากเราย้อนไปยังช่วงรัฐบาลในช่วงต้นทศวรรษ 2530 รัฐบาลได้ออกมาปฏิเสธว่ามีโรคเอดส์ในสังคมไทย ผู้คนในสังคมจึงเชื่อผู้ติดเชื้อ ฯลฯ แต่ในปัจจุบันเครือข่ายผู้ติดเชื้อมิได้ประสบความสำเร็จ ในการผลักดันให้รัฐมีนโยบายด้านสาธารณสุขที่เอื้อต่อกลุ่มของตน แต่ยังคงสร้างพื้นที่การยอมรับของผู้คนในสังคม การสร้างความเข้มแข็งภายในด้านเครือข่ายองค์กร ฯลฯ เหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึง “พื้นที่การเมือง” ที่กว้างมากไปกว่าการต่อสู้ในระบบการเมืองผ่านกระบวนการนโยบายสาธารณะ และวิธีการต่อสู้ทางการเมืองที่อาศัยประชาธิปไตยแบบตัวแทนผ่านการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง การลอบปั่นการเมืองและพรรคการเมือง ฯลฯ เมื่อพอเห็นภาพประเด็นถกเถียงเรื่องนิยาม

ความหมายของ “ประชาสังคม” และ “ภาค ประชาชน” พอเป็นหลักให้จับต้องอย่างบางแล้วในส่วนต่อไปจะเป็น การพิจารณาให้เห็นภาพการ ก่อเกิดประชาสังคม รวมทั้งลักษณะประเภทของประชาสังคมในสังคมไทยด้วยการก่อ เกิดประชาสังคมในสังคมไทย

คำว่า “ประชาสังคม” ปรากฏในสังคมไทยในราวกลางทศวรรษที่ 2520 ซึ่งมีคำอื่นๆที่ใช้ในความหมาย เดียวกันคือ “ภาคประชาชน” และ “ภาคพลเมือง” ปรากฏการณ์ที่นำมาสู่ “ประชาสังคม” หากมองจาก พัฒนาการและการคลี่คลายของกลุ่มพลังทางสังคมการเมืองไทย ประชาสังคม เกิดขึ้นในบริบทซึ่งกลุ่มนักกิจกรรม ทางสังคมที่ได้ลงไปทำงานกับชาวบ้านในยุคหลังความเสื่อมถอยของขบวนการสังคมนิยม หรือที่บางคนเรียกกันว่า “ยุคการแสวงหาครั้งที่ 2” ในช่วงทศวรรษ 2520 ที่นำมาสู่การก่อตัวของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ที่ก่อร่างสร้าง ตัวขึ้นโดยนักพัฒนาภาคเอกชน (NGO) ซึ่งเป็นนักกิจกรรมนักเคลื่อนไหวทางสังคมที่ลงไปทำงานกับชาวบ้านใน พื้นที่ชนบท โดยการจัดตั้งองค์กรพัฒนาเอกชนขนาดเล็กขึ้นเพื่ออาศัยเป็นเครื่องมือทำงานกับชาวบ้าน โดยมี เป้าหมายสำคัญอยู่ที่การสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้านหรือองค์กรประชาชน (People Organization - PO) จึงมองว่า “แนวคิดประชาสังคมได้ค่อยๆถูกสร้างขึ้นโดย NGO ของไทยเพื่อใช้เป็นเสมือนร่มหรือโครงกรอบ ของการจัดสิ่งที่ดีและปฏิบัติอยู่ให้เชื่อมโยงกันอย่างเป็นองค์กรเพื่อเป็นประโยชน์ ทั้งในการอธิบายปรากฏการณ์ ของการเปลี่ยนแปลงสังคมและการสร้างจินตนาการสังคมในอนาคต” ลักษณะของประชาสังคมดังกล่าวนี้จึงอาจ เรียกโดยใช้คำของ NGO ว่าเป็นประชาสังคมแบบ “งานเย็น” คือ กิจกรรมการทำงานของ NGO ที่เข้าไปมุ่ง หนุนเสริมให้เกิดองค์กรชาวบ้านหรือองค์กรประชาชน ให้มีความเข้มแข็งและมีการแยกกันระหว่าง NGO ซึ่ง มักจะเป็นคนนอกชุมชน กับ NGO นั่นคือองค์กรชาวบ้านที่เข้าไปหนุนเสริมด้วยรูปแบบกิจกรรมต่างๆ (ดังมีคำ กล่าวกันว่างาน สำคัญของ NGO ยุคบุกเบิกคือ ปูย ปอ บ่อส้วม รวบรวมกลุ่ม ประชุม สัมมนาพาดูงาน ฯลฯ) หัวใจ งานเขียน “การเมืองบนท้องถนน: 99 วันสมัชชาคนจนฯ” ของผู้บรรยายซึ่งจะไม่ขอกล่าวรายละเอียดในการ บรรยายก็เป็นความพยายามที่จะอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ สำคัญในการทำงานของ NGO ยุคบุกเบิกจึงมี ลักษณะของการหนุนเสริมให้ดู จัดการชีวิต สาธารณะกันเองของชาวบ้านไม่ให้ความสนใจในการร่วมมือกับรัฐ หรือระบบราชการ รวมทั้งภาคีอื่นๆดังที่มีคำกล่าวว่า “คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน” การทำงานดังกล่าวนี้จึงมีลักษณะ ของการใช้พื้นที่ ชุมชนเป็นตัวตั้งค่อนข้างชัดเจนหรือมีลักษณะ “ประชาสังคมแบบชุมชนนิยม” เราอาจเข้าใจ ลักษณะประชาสังคมในยุคการก่อเกิดดังกล่าวนี้ได้มากขึ้นหากพิจารณาจาก บริบททางสังคมการเมือง ช่วงหลัง เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ที่นำพานิสิตนักศึกษาปัญญาชนจำนวนมากเข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวของพรรค คอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยหลังวิกฤติการณ์ของพรรคคอมมิวนิสต์และการประกาศใช้นโยบาย 66/2523 เรื่อง การเมืองนำการทหาร ได้ทำให้นักกิจกรรมทางสังคมเหล่านี้กลับไปสู่สังคมปกติอีกครั้ง ประชาสังคมแบบชุมชนนิยมจึง เกิดขึ้นภายใต้กระแสการหันหลังให้พรรคฯ และการปฏิเสธอำนาจรัฐพัฒนาการของการทำงานเพื่อสร้างองค์กร ชาวบ้าน ได้เติบโตและขยายมิติการทำงานในการเชื่อมร้อยกันเครือข่ายระหว่างองค์กรชาวบ้านในหลายมิติ เช่น ด้านกิจกรรมกลุ่มออมทรัพย์ เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกหรือเกษตรผสมผสาน ฯลฯ หรือการเชื่อมร้อยชุมชน เข้าด้วยกันในลักษณะของภูมิภาคนิเวศน์วัฒนธรรม เช่น เครือข่ายลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าชุมชน ฯลฯ ช่วงต่อมามีการ พัฒนาการสำคัญคือ การทำงานของ NGO ที่มีลักษณะเข้าไปร่วมมือกับภาครัฐและภาคธุรกิจ หรือภาคอื่นๆ เกิด การทำงานในลักษณะของการสร้างภาคีความร่วมมือโดยเฉพาะบทบาทการทำงานของ LDI และ นพ.ประเวศ วะสี ได้ผลักดันให้เกิดการทำงานในลักษณะที่เรียกว่า “เบญจภาคี” (ชาวบ้าน ราชการ NGO สื่อมวลชน และ นักวิชาการ) หรือด้วยการส่งเสริมให้เกิดการทำงานแบบ “ประชาคม” หรือ “ประชารัฐ” โดยมุ่งหวังให้เกิดความ ร่วมมือกันระหว่างภาคส่วนต่างๆ ในสังคมความเปลี่ยนแปลงสำคัญจึงอยู่ที่ว่าเกิดการเข้ามาเชื่อมต่อกันระหว่างองค์กร ชาวบ้าน กับพื้นที่ในภาครัฐหรือระบบราชการ ในรูปแบบลักษณะของการแสวงหาความร่วมมือบางมิติ เช่น การ

สนับสนุนด้านงบประมาณ ฯลฯ มีการทำงานทั้งชุมชนในชนบทและการหนุนเสริม “ประชาคมเมือง” (Civic-Net) (เช่น การทำงานภายใต้คำขวัญ “เมืองน่าอยู่หน้าบ้านน่ามอง”) ซึ่งจะเห็นได้ว่ากลุ่ม องค์กร ชุมชน ฯลฯ ต่างๆ ที่มีลักษณะกิจกรรมในของการจัดการชีวิตร่วมกันบางมิติ ได้รับการสนับสนุนและหยิบยกมากล่าวถึงอย่างกว้างขวาง เช่น ชมรมอาหารปลอดภัย สารพิษ ตลาดผักปลอดภัย หรือตลาดทางเลือกต่างๆ ฯลฯ มีการเชื่อมโยงระหว่าง ผู้ผลิตกับคนชั้นกลาง ในเมืองซึ่งเป็นผู้บริโภคการนิยมประชาสังคมแบบชุมชนนิยม จึงหมายรวมถึงประชาสังคมแบบ เบญจภาคีที่มองว่ากิจกรรมประชาสังคมก็คือ ความร่วมมือระหว่างภาครัฐหรือราชการภาคธุรกิจ ภาคการเมือง สื่อมวลชนและประชาชน โดยมีนักคิดสำคัญคือ นายแพทย์ประเวศ รวมทั้งแนว “ประชาคม” “ประชารัฐ” ซึ่ง เน้นความร่วมมือของภาครัฐและประชาชน “ประชารัฐกับการ เปลี่ยนแปลง” เรื่อง “ประชาคมตำบล” ฯลฯ ส่วน ปฏิบัติการหนุนเสริมประชาสังคมแนวนี้นี้คือการทำงานของสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDI) และงานของ พอช.) พื้นที่การเมืองในการขับเคลื่อนวาระของประชาสังคมแนว “ประชาคม” และ “เบญจภาคี” จึงอยู่ที่การสร้างเวที สมานฉันท์ร่วมกับรัฐและภาคส่วนต่างๆ ในการดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เวที การพูดคุย แลกเปลี่ยนเรียนรู้ รวมทั้งการผลักดันวาระผ่านการทำงานร่วมกับภาครัฐผ่านการจัดทำแผนชุมชน การเข้าไปใช้ทรัพยากรขององค์กร ปกครองท้องถิ่น ผ่านความร่วมมือกับผู้มีอำนาจตัดสินใจเชิงนโยบาย หรือการผลักดันให้วาระของชุมชนเข้าไปสู่ แผนพัฒนาขององค์กรท้องถิ่น สถาบันหรือหน่วยงานรัฐ ฯลฯ ดังตัวอย่าง กรณีสภาแพทย์พื้นบ้าน จังหวัดเชียงราย ได้แสดงให้เห็นการผลักดันเพื่อให้ประเด็นการแพทย์พื้นบ้านเป็นประเด็นการทำงาน ของประชาคมสุขภาพเชียงราย และผลักดันประเด็นการแพทย์พื้นบ้านให้องค์กรรัฐ สถาบันการศึกษา รองรับในหลักสูตรและแผนดำเนินการด้าน สุขภาพของจังหวัดจนกระทั่งทำให้วาระของตน ได้เข้าไปแทรกอยู่ในโครงสร้างการบริหารจัดการขององค์กรรัฐ พัฒนาการสำคัญก็คือ การเกิดแนวทางการทำงานที่ยกระดับจากการหนุนเสริมให้เกิด องค์กรชาวบ้านและการจัด ทาแผนชุมชน มาสู่การเข้าไปเชื่อมโยงขององค์กรท้องถิ่นหรือ “ท้องถิ่น” (องค์การบริหารส่วนตำบล องค์การบริหาร ส่วนจังหวัด เทศบาล ฯลฯ) และหน่วยงานราชการใน ส่วนภูมิภาคหรือ “ท้องที่” ซึ่งในช่วงต้นอาจเป็นความ ร่วมมือที่อาศัยการขับเคลื่อนโดยองค์กร ชุมชน หรือการทำงานของ NGO หรือหน่วยงานสนับสนุนต่างๆ ที่ สามารถสร้างการเชื่อมร้อยกับ ท้องถิ่น ท้องที่ แต่ในช่วงตั้งแต่ปี 2540 เป็นต้นมา คำว่า “ประชาสังคม” เป็น คำที่ถูกใช้ในกฎหมาย หลายฉบับในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา นับตั้งแต่รัฐธรรมนูญ 2540 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและ สังคม แห่งชาติฉบับที่ 8 ต่อจากนั้น พ.ร.บ. หลายฉบับมีคำว่า “ประชาสังคม” อยู่และมีการกำหนดบทบาท หน้าที่ ของผู้แทนประชาสังคมในกฎหมาย เช่น พ.ร.บ. สภาพัฒนาการเมือง พ.ร.ก. การบริหารกลุ่มราชการ จังหวัด พ.ร.บ. สภาองค์กรชุมชน พ.ร.บ. สุขภาพแห่งชาติ ฯลฯ ซึ่งนำมาสู่พื้นที่เชื่อมโยง ระหว่างท้องถิ่น – ท้องที่ – ชุมชนที่เป็นทางการเมืองทางการเมืองมากยิ่งขึ้นดังตัวอย่างในภูมิภาคกลาง – ตะวันตก ในปี 2541 คณะกรรมการนโยบายสังคมแห่งชาติได้มีโครงการส่งเสริมให้มีประชาคมจังหวัดทั่วประเทศไทย โดยมูลนิธิพัฒนา ไทยและสถาบันชุมชน ท้องถิ่นพัฒนา (LDI) ได้ส่งเสริมให้เกิดการขับเคลื่อนงานภาคประชาชนโดยใช้กระบวนการ มีส่วนร่วม เพื่อทำให้เกิดการเชื่อมร้อยกลุ่มคนจากองค์กรเครือข่ายต่างๆ มาร่วมกันดำเนินงานแลกเปลี่ยนเรียนรู้ บทเรียนต่างๆ ร่วมกัน และเกิดการขยายผลสู่การดำเนินงานประชาคมจังหวัด ได้แก่ประชาคมคนรักแม่กลองมุ่งเน้น ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นใน จังหวัดสมุทรสงคราม, กลุ่มรักทำจิ้น มุ่งเน้นการ รักษาแม่น้ำท่าจิ้นในจังหวัดนครปฐมและจังหวัดสมุทรสาคร, ประชาคมจังหวัดราชบุรี ที่ขับเคลื่อนการดำเนินงาน ภาคประชาชนในหลากหลาย ประเด็น, ประชาคมกาญจนบุรี พุงเป่าไปในเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อม, ประชาคมจังหวัดเพชรบุรี เรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, ประชากรัฐจังหวัด ประจวบคีรีขันธ์ ขับเคลื่อนงานภาพรวมในระดับจังหวัด ในประเด็นสาธารณะการปรากฏตัวของประชาคมอีกแบบ หนึ่งที่น่าจะมีภาพที่แตกต่างไปจากประชาคมในลักษณะ “งานเย็น” “เบญจภาคี” หรือ “ประชาคม” ฯลฯ ก็คือ

ในยุคที่เริ่มเกิดการเดินขบวนเรียกร้อง ของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นต่างๆ อย่างกว้างขวางช่วงกรม. สัจจยุค รัฐบาล พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ราวปี 2531 ในบริบทของความขัดแย้งด้านทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ฯลฯ และการปรากฏตัวของความร่วมมือกันของเครือข่ายองค์กรชาวบ้าน เช่น สมัชชาคนจน สมัชชาเกษตรกรรายย่อย ฯลฯ รวมทั้งเครือข่ายองค์กรชาวบ้านด้านสิ่งแวดล้อม (กรณีท่อก๊าซไทยมาเลย์ กรณีโรงไฟฟ้าบ่อนอก - บ้านกรูด ฯลฯ) ปัญหาและข้อจำกัดของประชาธิปไตย แบบตัวแทนหรือการเมืองแบบปกติ ปัญหาการทุจริตคอร์รัปชันและการใช้อำนาจรัฐโดยขาดฉันทานุมัติจากประชาชน และการปรากฏตัวของ กลุ่มคนที่มีค่านิยม โลกชีวิตแบบใหม่ๆ ฯลฯ เหล่านี้ทำให้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มคน ในลักษณะที่ขัดแย้งกับรัฐต่อระรัฐจัดความสัมพันธ์ภาครัฐ - สังคมซึ่งมีวิธีการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมือง และพื้นที่ทางการเมืองเพื่อผลักดันวาระของตนเองที่แตกต่างไปจาก ประชาสังคม ประเภทแรก ซึ่งอาจเรียกว่า “ประชาสังคมแบบขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม” (ดูตารางที่1)

ประเภทของประชาสังคมในสังคมไทย

ประเภท	จุดหมาย	พื้นที่ทางการเมือง	วิธีการเคลื่อนไหว
1.ประชาคมแบบ ชุมชนนิยม เบื้องภาคี	-การสร้างจุดเชื่อมโยงไปสู่ พื้นที่ภาครัฐ/ธุรกิจ - การเกิดความร่วมมือ ของภาคส่วนต่างๆ	-เวทีความร่วมมือแบบ “สมานฉันท์”	-การพูดคุยแลกเปลี่ยน เรียนรู้ -การจัดทำแผนแบบมี ส่วนร่วม - ฯลฯ
2.ประชาคมแบบเสรี นิยม	-การต่อรองผลักดัน นโยบายเพื่อประโยชน์ กลุ่มตน	-พื้นที่ช่องทางและ กลไกในระบบ การเมืองปกติ	-การล็อบบี้ เคลื่อนไหวผลักดัน โดยกลุ่มผลประโยชน์ ต่างๆ
3.ประชาสังคมแบบ ขบวนการเคลื่อนไหว	-การปรับสัมพันธภาพ ทางอำนาจในสังคม	-การสร้างพลังการ เคลื่อนไหวจาก	-กระทำการแบบถึงลูก ถึงคน (direct action)

ในมิติการสร้างและจรรโลงประชาธิปไตยของสังคมไทย เราจึงเห็นบทบาทของขบวนการประชาสังคมในหลายลักษณะที่ ผลักดันให้เกิดการทำให้ประชาธิปไตยแบบตัวแทนซึ่งในทัศนะ ผู้บรรยายเห็นว่ามีความจำเป็น แต่ไม่เพียงพอ นับตั้งแต่เหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535 เป็นต้น มาเราจึงเห็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างและจรรโลงประชาธิปไตยใน หลายด้านดัง เช่น การผลักดันให้เกิดการปฏิรูปการเมืองโดย “ขบวนการเคลื่อนไหววงเขียว” ซึ่งนำมาสู่การขยาย การเมืองภาคประชาชนเชิงสถาบัน ผู้บรรยายเห็นว่าการเมืองภาคประชาชนเชิงสถาบันก็คือการขยายความของ ประชาธิปไตยแบบตัวแทนมาสู่ประชาธิปไตยทางตรงมากขึ้น เพราะหัวใจของประชาธิปไตยทางตรงก็คือ การถ่าย

โอนอำนาจออกจากระบบตัวแทนหรือผู้แทนมาสู่การใช้กันเองโดยประชาชนนั้นมากยิ่งขึ้นดังเราจะเห็นได้ จากบทบัญญัติให้ประชาชนสามารถริเริ่มออกกฎหมายโดยการเข้าชื่อ การลงประชามติ ประชาพิจารณ์ การถอดถอนผู้บริหารระดับสูงโดยประชาชน ฯลฯ นอกจากนี้ยังเกิดการผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงในเชิงความสัมพันธ์ทางอำนาจ ความสัมพันธ์ในมิติของสิทธิความเป็นพลเมือง สิทธิชุมชน การสร้างช่องทางกลไกการมีส่วนร่วม ในกระบวนการตัดสินใจ หรือการสร้างที่ในพื้นที่ระบบการเมืองปกติ ดังกรณีการเคลื่อนไหว ของขบวนการเคลื่อนไหว สมัชชาคนจน และอื่นๆซึ่งได้สร้างเครือข่ายร่วมกับขบวนการประชาธิปไตย ขบวนการคนจนในเมือง ที่มีเครือข่ายกว้างขวางรวมถึงขบวนการคนชั้นกลางในเมือง ฯลฯ ซึ่งพวกเขาเรียกว่า กระบวนการสร้างและจรรโลงประชาธิปไตยเพื่อสร้าง “รัฐธรรมนูญที่ กินได้และประชาธิปไตยที่เห็นหัวคนจน” ดังจะเห็นว่ามีความคืบหน้าไปอย่างมากในปัจจุบันที่ปรากฏในมาตราต่างๆ ของรัฐธรรมนูญ 2550 การเคลื่อนไหวของคนจนยังผลักดันให้บทบัญญัติรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ต่างๆ มีผลด้านบวกต่อการสร้างพื้นที่ทางการเมืองแก่ขบวนการเคลื่อนไหว ขบวนการประชาชนสามารถใช้รัฐธรรมนูญในการอ้างอิง และเป็นฐานการอ้างความชอบธรรมในการต่อสู้เคลื่อนไหว เพื่อการแก้ปัญหาปากท้องและปกป้องสิทธิได้ มีการย้ายอำนาจการตัดสินใจมาสู่ภาคประชาชนมากยิ่งขึ้น มีการปรับสัมพันธ์ทางอำนาจในแนวราบ มีการสร้างกลไกในการมีส่วนร่วมในกลไกการตัดสินใจบางอย่าง ประชาชนสามารถเสนอปัญหาและสร้างประเด็นสาธารณะผ่านกลไกใหม่ของ รัฐธรรมนูญ เช่น องค์กรอิสระ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชน วุฒิสมาชิก คณะกรรมการที่คัดสรรมาจากหลายภาคส่วน รัฐสภา ฯลฯ (เรามักจะเห็นขบวนการประชาชนได้รับการเชิญ เชิญ สว. โดยเฉพาะกลุ่มวุฒิสภา อิสระ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนฯ ลงพื้นที่ปัญหา หรือประกันตัวผู้ต้องหาในพื้นที่ซึ่งมีความขัดแย้งและถูก เจ้าหน้าที่รัฐจับกุมอยู่เสมอ) หลังการรัฐประหาร 19 กันยายน 2549 มีการประกาศใช้กฎหมายอย่างน้อย 2 ฉบับ ที่เข้ามาหนุนเสริมให้เกิดพื้นที่และการขับเคลื่อนของประชาสังคมหรือการเมืองภาคประชาชนที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ พ.ร.บ.สภาพัฒนาการเมืองและ พ.ร.บ. สภาองค์กรชุมชนในมิติด้านนโยบายสาธารณะงานวิทยานิพนธ์ของ เอกพล เสียงดัง เรื่อง “ผลสะท้อนจากการต่อสู้ของขบวนการคนจนและคนด้อยอำนาจในสังคมไทยตั้งแต่ปี 2531 - 2549” ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาว่า การต่อสู้ของขบวนการคนจนและคนด้อยอำนาจในสังคมไทย ช่วงตั้งแต่ พ.ศ. 2531 - 2549 ก่อให้เกิดผลสะท้อนทางการเมืองและสังคมอย่างไรบ้าง เขาเลือกขบวนการคนจน และคนด้อยอำนาจ จำนวน 6 ขบวนการ ได้แก่ สมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน เครือข่ายกลุ่ม เกษตรกรภาคเหนือ สมัชชาคนจน เครือข่ายหนี้สินชาวนาแห่งประเทศไทย เครือข่ายสลัม 4 ภาค และคณะกรรมการสมานฉันท์แรงงานไทย พบว่า การต่อสู้ของขบวนการคนจนฯ ก่อให้เกิดผลสะท้อนทางการเมืองและสังคม อย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก การเคลื่อนไหวของขบวนการคนจนฯ เพื่อเข้ามีส่วนร่วมในกระบวนการทางนโยบายที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของตนโดยตรง แสดงให้เห็นถึงการเพิ่มพื้นที่ทางการเมืองของคนจนและคนด้อยอำนาจ ในระบบการเมืองที่เปลี่ยนเป็นประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น ประการที่สอง การเคลื่อนไหวของขบวนการคนจนฯ ก่อให้เกิดผลสะท้อนซึ่งกันและกันระหว่างขบวนการคนจน ในรูปของการใช้กรอบการกระทำร่วมรูปแบบองค์กรการเคลื่อนไหวของขบวนการและชุดยุทธวิธีต่อสู้ที่มีความคล้ายคลึงกัน สืบเนื่องมาจากการเคลื่อนไหวร่วมกันโดยตรงของขบวนการคนจนฯ ในรูปของเครือข่ายความร่วมมือการได้รับอิทธิพลทางอ้อมผ่านทางชุมชนของขบวนการคนจนฯ การติดต่อสื่อสารระหว่างนักเคลื่อนไหวของขบวนการคนจน และโครงสร้างโอกาสทางการเมืองที่ดำรงอยู่ปัจจุบันเราจึงเห็นได้ว่า มีกฎหมายนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาให้แก่คนจนมากมาย (รวมทั้งนโยบายที่เรียก “ประชานิยม” ด้วยเช่นกัน) รัฐธรรมนูญ 2540 – 2550 และ รัฐธรรมนูญ 2560 ได้มีบทบัญญัติหมวดที่ว่าด้วยแนวนโยบายแห่งรัฐ ซึ่งคงจะเป็นการเกินเลยที่จะกล่าวมาจากการเคลื่อนไหวผลักดันโดยขบวนการประชาสังคม ที่เติบโตขึ้นมามีตัวอย่างอีกมากมาย เช่น การเคลื่อนไหวของขบวนการคัดค้านโครงการฝายราศีไศลและอื่นๆ แม้จะไม่มีมาตรการคัดค้านที่สามารถทำให้เกิดการทบทวนแต่สิ่ง

เกิดขึ้น คือ กระทบต่อผู้มีอำนาจตัดสินใจเชิงนโยบายในหลายระดับ เช่น การยอมให้มีคณะกรรมการแก้ไขปัญหา หรือยอมเจรจา ยอมให้มีคณะกรรมการศึกษาผลกระทบและนำผลการศึกษามาพิจารณาตัดสินใจในเชิงนโยบายการบริหารจัดการเขื่อน ฯลฯ การเคลื่อนไหวยังทำให้ประเด็นเหล่านี้กลายเป็นประเด็นทางสาธารณะ เช่น เดียวกับอีกหลายขบวนการเคลื่อนไหว ดังกรณี การเคลื่อนไหวเรื่องโหนดแห่งประเทศไทย ได้นำไปสู่การบรรจุเอาไว้ในนโยบายของรัฐบาลพรรคประชาธิปัตย์ในที่สุด (หลังจากที่เคลื่อนไหวมานานหลายปี) ในแง่นี้การพิจารณาผลสะท้อนจึงควรมองอย่างเป็นกระบวนการ และต้องดูภายใต้พัฒนาการด้วย (ไม่ใช่ดูแบบขาว – ดำว่าเมื่อเคลื่อนไหวแล้ว แพ้ – ชนะ สามารถหยุดยั้งได้หรือผลักดันได้ - ไม่ได้) ในระดับพื้นที่การเมืองท้องถิ่น จะเห็นได้ว่าการเติบโตขององค์กรชุมชนที่ต้องการสร้าง พื้นที่เชิงนโยบายระดับท้องถิ่นโดยเข้าไปเชื่อมกับทั้ง “ท้องถิ่น” และ “ท้องถิ่น” (เช่น งานแบบสภา องค์กรชุมชน และขบวนจังหวัดจัดการตนเอง ฯลฯ) ก็ควรพิจารณาว่าการขับเคลื่อนโดยประชาสังคมได้นำไปการสร้างพื้นที่เชิงนโยบายระดับท้องถิ่นที่ก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

จามรี เชียงทอง. วิวัฒนาการของประชาสังคมในสังคมไทย สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI), 2543
ชูชัย ศุภวงศ์ ยุวดี คาดการณ์ไกล บรรณาธิการ. **ประชาสังคม: ทรรศนะนักคิดในสังคมไทย / iverse วะลี... [และคนอื่น ๆ]**; กรุงเทพฯ: มติชน, 2541

ดูรายละเอียดในวสี ชูชัย ศุภวงศ์ และยุวดี คาดการณ์ไกล บรรณาธิการ, 2541

ชลทิศ ตั้งเจริญ. “แนวคิดประชาสังคม (ทางตะวันตก) : กลุ่มความหมายและองค์ประกอบ
โครงการวิจัยเรื่อง “มาตรการกฎหมายในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของประชา สังคมไทย”
(บทสรุปสำหรับผู้บริหาร)สนับสนุนโดยสถาบันวิจัยสิ่งแวดล้อมไทย (ม.ป.ป.)

ธเนศ อารมณ์สุวรรณ. **ประชาสังคม: พัฒนาการและนัยยะแห่งอนาคต [จุดสาร]** กรุงเทพฯ:สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2540

พิชณู เสี่ยมพงษ์ “ประชาสังคมท่ามกลางภาครัฐและภาคเอกชน : การปฏิสัมพันธ์และบทบาทในกระบวนการนโยบายสาธารณะไทย” เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเนื่องในครบ วาระ 50 ปี คณะรัฐศาสตร์ จุฬาฯ ซึ่งจัดขึ้นในวันที่ 14 และ 17-20 ส.ค. 2541 ณ ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิติ์และ ณ อาคารประชาธิปกโรจน์ จุฬาฯ

พระไพศาล วิสาโล. “พุทธศาสนากับประชาสังคม” ใน พระไพศาล วิสาโล, ผาสุก พงษ์ไพจิตร,

อานันท์ กาญจนพันธุ์ **ประชาสังคมและวัฒนธรรมชุมชน** กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ

ดำเนินงานฉลอง 100 ปี ชาตีกาล นายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส, 2544 หน้า 2 - 60

ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม. **ประชาคมตำบล** กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2540

พลพัฒน์ ชุมพล. “แนวคิดประชาสังคมในประเทศไทย” โครงการวิจัยเรื่อง “มาตรการกฎหมายในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของประชาสังคมไทย” (บทสรุปสำหรับผู้บริหาร)สนับสนุน โดยสถาบันวิจัยสิ่งแวดล้อมไทย (ม.ป.ป)

ยุทธนา วรณปิติกุลและสุพิธา เรืองจิต **สำนักพลเมือง** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, 2542.

อนุชาติ พวงสาสิทธิ์ บรรณาธิการ. **ทิศบ้านทางเมือง: บนเส้นทางประชาสังคมไทย** กรุงเทพฯ: สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, 2543

รายงานสืบเนื่องจากการประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ 7 “วิถีพุทธ วิถีชุมชน รากฐานชีวิตคนเชิงสังคมล้ำหน้าในสังคมวิถีใหม่”
วันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2564 ณ วิทยาลัยสงฆ์สาปูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อนุชาติ พวงสาลีและกฤตยา อาชวนิจกุล,บรรณาธิการ, **ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง นครปฐม** : โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล,2542

อนุชาติ พวงสาลี และ วีรบุรณ วิสารทสกุล**ประชาสังคม: คาคความคิดและความหมายจุลสาร]** กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่น พัฒนา, 2540

เอนก เหล่าธรรมทัศน์**ประชาสังคม: ประสบการณ์จากการอ่านและสอนที่จอห์น ฮอปกินส์/** กรุงเทพฯ: ทิปปังพอยท์, 2546

เอนก เหล่าธรรมทัศน์. “ส่วนรวมที่มีใช้: ความหมายของประชาสังคม”รัฐ ใน อนุชาติ พวงสาลี และ กฤตยา

อาชวนิจกุล,บรรณาธิการ, **ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาค พลเมืองนครปฐม** : โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2542, หน้า 35 - 61